

370-річчя від дня народження гетьмана Івана Мазепи

І.І.Діптан

УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКИЙ АЛЬЯНС 1708 — 1709 РОКІВ У БАЧЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У дискурсі висвітлені погляди чільного представника народницької школи вітчизняної історіографії Михайла Грушевського на наріжну проблему гетьманування Івана Мазепи — союз із шведським монархом Карлом XII Густавом.

Ключові слова: автономія, альянс, васалітет, державність, полівасалітетність, протекторат, централізм.

У 1909 році в «Літературно-науковому віснику» була опублікована історична розвідка М.Грушевського «Виговський і Мазепа». Вихід статті у зазначений час — не випадковий: імперія святкувала 200-ліття Полтавського тріумфу Петра I. Натомість учений закликав «правдивих приятелів поступу і свободи» [1, с.98] стримано ставитися до вікопомної події, наголошуючи на низці негативних наслідків її не лише для українства, а й навіть для Російської держави, внутрішньої еволюції останньої, російського громадянства та його культури.

Сумнозвісний ювілей став поштовхом для аналітичних роздумів дослідника над витокami української державної ідеї, усвідомленням її політиками козацької доби, чинниками краху державницьких домагань володарів гетьманської булави. Для М.Грушевського 6(16) вересня 1658 року і 24 жовтня (4 листопада) 1708 року — відповідно: Гадяцький договір і перехід Мазепи на бік Карла XII — події порівняні й суголосні, «граничні стовпи нашого історичного життя» [1, с.89].

Сто років минуло з часу написання вищеназваної статті, але питання, порушені в ній, залишаються актуальними не лише у науковому, а, на жаль, і в політико-ідеологічному аспектах. У нашому дискурсі звернемося до висвітлення наріжної проблеми гетьманування Івана Мазепи — його союзу зі шведським монархом Карлом XII Густавом — у працях яскравого репрезентанта народницької школи вітчизняної історіографії, а відтак, доволі критичного поціновувача діяльності українських державців Михайла Грушевського.

У дослідника немає монографій, присвячених І.Мазепі та його добі (фундаментальна «Історія України-Руси» завершується Гадяцькою унією 1658 року) [2]. Все ж в узагальнюючих працях, як-от: «Очерк истории украинского народа» (1903) [3], «Ілюстрована історія України» (1911) [4]; у рецензії на монографію Федора Уманця «Гетьманъ Мазепа» (1897) [5]; у статтях «Виговський і Мазепа» (1909), «Шведсько-український союз 1708 р.» (1909) [6], «Мазепинство» й «Богданівство» (1911) [7] та «Ветхий прах» (1915) [8] ґрунтовно з'ясовано ключові питання діяльності «Великого гетьмана» і змальовано (часом надто непривабливий) його портрет.

Проаналізуємо насамперед погляди вченого на сутність українсько-московських взаємовідносин до розриву гетьмана з московським царем. У контексті цієї проблеми нагадаймо й оцінку М.Грушевським особистості володаря булави.

Одна з перших характеристик гетьмана пов'язана з виходом у 1897 році в Санкт-Петербурзі монографії Ф.Уманця, що була своєрідною відповіддю на праці М.Костомарова «Мазепа» (1882) та «Мазепа и мазепинцы» (1885). М.Грушевський вважав, що М.Костомаров стосовно «...особи самого Мазепи... став на традиційно-російським ґрунті й признавши, що Мазепа не заступав ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і «воплощённая ложь», сією цілком негативною характеристикою заступав дорогу до зрозуміння справдішнього Мазепи» [5, с.20]. Натомість працю Ф.Уманця вчений кваліфікував як таку, що написана «в тоні фейлетона провінційальної газети» з «апольогією особи Мазепи» [5, с.20-21].

Попри критичні зауваження на адресу автора, М.Грушевський підтримує окремі його висновки. Зокрема, погоджується із судженнями В.Уманця, «що невіра... в можливість переведення в життя незалежної України і власна безпечність примушували Мазепу до вірності Москві...», що водночас гетьман «... був під впливом особливих симпатій до Петра і його реформаторських заходів і щиро, із запалом служив їм...» [5, с.21]. Але аргументи дослідника, які ґрунтуються на прочитанні «Думи» гетьмана, щодо готовності останнього «зрадити» цареві ще до початку Північної війни вважає довільними. В Уманця «мотиви переходу Мазепи до Шведів зістаються не виясненими; автор хіба затемнив їх самою гадкою про незвичайно далекі і вираховані пляни Мазепи» [5, с.22].

М.Грушевський не поділяє впевненості Ф.Уманця в незалежницьких устремліннях гетьмана, який, простуючи до повної суверенності, не укладав ніяких трактатів зі Станіславом Лещинським і Карлом XII. Натомість рецензент стверджує, що «Мазепа не робив того, бо до останньої хвилі мостив містки на обидва боки, не мав ніяких далеких плянів (як на се вказує цілковите неприготованне ситуації), і як би не висилка до нього Меншікова, хто знає чи й відваживсь би іти до Шведів...» [5, с.23].

Своє бачення державницького ідеалу гетьмана вчений подає через оригінальну інтерпретацію його «Думи»: «Він [Мазепа] хотів створити сильну гетьманську владу, яка спиралася б на віддану їй старшину, підняти особу гетьмана високо в очах суспільства і народу і замінити окремі думки козацької демократії одностайністю монархії, уособленої в постаті гетьмана» [4, с.378].

Безперечно, Гетьманат-монархія в організмі імперської Московії був би чужородним тілом, який остання мала б перетравити, поглинути (відторгнути нізащо б не згодилася). Напевне, що усвідомлення несумісності козацького автономізму й московського централізму й стало визначальним підґрунтям радикальної зміни зовнішньополітичних орієнтирів І.Мазепи та козацької старшини — розриву з царським «...урядом, на буксирі якого вони так довго і спокійно пливли» [4, с.366].

В означених працях М.Грушевський подає розлогу вмотивацію українсько-шведського союзу 1708-1709 років і ролі І.Мазепи в його конструюванні та реалізації.

По-перше, у зміні васалом (Мазепою) свого сюзерена (Петра I) вчений не вбачає чогось надзвичайного. Стверджує, що «это была только одна из очень многочисленных попыток украинских автономистов найти опору в какой-нибудь внешней силе, чтобы освободиться от пут московского централизма. [...] Только благодаря долгому перерыву в этой политике... поступок Мазепы и его товарищей мог показаться чем-то особенным» [3, с.244].

Учинок гетьмана дослідник розглядає в контексті традиційної політики володарів булави, що змінювали своїх протекторів (інколи шукаючи «ласки» в

декількох водночас) задля забезпечення «прав і вольностей» Козацької держави. Наголошує, що українські керманічі «...на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори — Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії — се ґрунт, се правдива, дійсна вісь, коло котрої оберталася українська політика другої половини XVII в. Вона лежить основою діяльності і змагань і таких лоялістів (у відносинах до Московської держави), як Сомко або Многогрішний, і таких сміливіших будівничих української політики, як Дорошенко, [...] і навіть у таких демагогів, як Петрик [...]. Автономічна ідея стає «каменем претиканія», на яким розбивають собі голови навіть найзручніші кар'єристи, вроді Брюховецького, коли вони починають спекулювати проти неї. І приглохши під впливом останніх криз кінця XVII в., вона неминуче мусіла проявити себе, скоро тільки захиталася позиція московської політики, як сталося під час Північної війни» [1, с.94].

По-друге, з-поміж низки чинників, які зумовили виступ Мазепи-васала супроти Петра-володаря, визначальним був наступний — реальна небезпека ліквідації Гетьманату в руслі реформаторських акцій московського монарха. М.Грушевський підкреслює, що «лояльність его [Мазепы] и старшины подвергалась частым испытаніям — особенно с тех пор, как царь Петр с не знавшею удержку и меры энергиею и решительностью принялся за пересоздание Московского государства» [3, с.244].

Учений конкретизує попередньо мовлене: «У неспокійній голові царя виникали все нові і нові проекти, і серед них дуже часто з'являлися різні комбінації, які стосувалися України. То він задумував скасувати козацьке військо і ввести на Україні рекрутський набір. То думав утворити з України князівство для якої-небудь потрібної людини (наприклад, для англійського герцога Мальборо, через якого цар думав втягнути у свої плани Англію): Петро навіть уже випросив у німецького імператора титул імперського князя для Мазепи, щоб нагородити його за втрату гетьманства; виготовлена була вже для нього і грамота від імператора та герб. Знаючи ближче Петра, Мазепа розумів, якщо йому справді зустрінеться яка-небудь вигідна комбінація з Україною, то він не пошкодує ні гетьманських заслуг, ні його випробуваної вірності. Не можна було покладатися на нього, треба було самому дбати про себе» [4, с.375].

По-третє, людське знекровлення, матеріально-фінансове виснаження Гетьманату в ході Північної війни спонукали І.Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації на порозуміння з Московією, а з 1707 року — і до її кардинальної зміни.

М.Грушевський перераховує кривди, завдані козацтву й поспільству впродовж 1700-1708 років: «...козацьке військо рік у рік повинно було за свій кошт, без всякої винагороди, робити далекі походи на північ, де безліч козаків гинула від незвичного клімату, важкої долі, а хто вижив, повертався піший і голий; до того ж доводилося зазнавати всяких знущань та мордувань з боку московських офіцерів, які розпоряджалися козаками... Крім військової служби, козаків постійно використовували для різних важких робіт, при будівництві фортець... Крім того, через Україну постійно пересувалися московські полки і команди, які дуже обтяжували населення, забирали припаси, поводитися грубо не тільки з простим народом, а й зі старшиною. З усіх боків піднімалися «плач і стоґін» козацтва і всього народу, і навіть найпокірливіші московському володарюванню люди починали заявляти, що так далі тривати не може» [4, с.372-373].

По-четверте, Мазепа міг передбачити майбутнє України за умови

політичного статус-кво: в разі перемоги Московії, Петро I залишить Правобережжя за Польщею Августа II Сильного; коли ж фортуна всміхнеться Карлові XII Густаву, той подарує Україну Польщі Станіслава Лещинського.

Мазепа ж з 1704-1705 років став реальним володарем «обох боків Дніпра» і намагався зберегти Правобережну Україну за Гетьманатом. Натомість, «...1707 року цар велів Мазепі передати правобережні землі полякам. Мазепа не підкорився і під різними приводами продовжував утримувати правобережну територію в своїх руках, бо дуже дорожив нею...» [4, с.376]. Така царська ухвала вже могла стати аргументом-виправданням гетьмана у справі пошуку нового протектора для Війська Запорозького.

По-п'яте, вмотивованість «зради» Мазепи історик обґрунтував категоричною відмовою Петра I збройно допомогти гетьманові в разі вторгнення шведів на територію, що перебувала під юрисдикцією останнього. «Зі своїми ж силами Мазепі нічого було й думати про боротьбу з Карлом» [4, с.374].

По-шосте, гетьман мусив рахуватися з тим, «...що, якби шведи тільки зайшли в залишену Московією Україну, там негайно піднялось би повстання: населення, розгніване московськими утисками, напевно, приєдналося б до шведів, та й на старшину важко було покластися» [4, с.374].

По-сьоме, М.Грушевський зауважує на закономірності саме шведського зовнішньополітичного вибору Мазепи: «Треба пам'ятати, що зі шведами пов'язаний був спогад про колишні трактати в часи Хмельницького і Виговського, коли шведським протекторатом забезпечувалась свобода і незалежність України [...]. Тепер... [шведи] йшли на Україну, і старшина відчувала, що вона зобов'язана довести до кінця справу, не доведену її предками, — спробувати зі шведською допомогою звільнити Україну від московської влади, яка так тяжко і безжалісно тяжіла в останні роки над українським життям» [4, с.374].

По-восьме, гетьман, яких би переконань він не дотримувався, мав зважити на силу українського автономізму, ба більше — сепаратизму. «Приглушені, але не вбиті автономічні змагання неминуче мусіли вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертався на українську територію. Старому гетьманові, коли б навіть йому самому не дуже були близькі ті автономічні змагання, треба було сильно призадуматися, яке становище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістатися за дверима автономічного руху, як би він вирвався тепер, звертаючись разом і проти «московської неволі» і проти її вірного слуги «гетьмана і кавалера»; міг би сей рух його перевернути так, як перевернув свого часу «боярина і гетьмана», Івана Брюховецького» [1, с.95].

У статті «Шведсько-український союз 1708 року», написаній з нагоди 200-річчя Полтавської битви, автор порушує проблему й пропонує власну версію її розв'язання: хто відіграв ключову роль у зміні протектора — гетьман чи старшина?

Відповідь історика — однозначна: «...українсько-шведський союз 1708 року не як особистий каприз Мазепи, а як діло цілої старшинської верстви...» [6, с.47]. Аргументи М.Грушевського наступні: «старшина була настроєна дуже активно і грала роль чи не головну. Вона рішуче бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серйозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі сього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, проти царя і проти Мазепи і протиставить Мазепі іншого гетьмана [...]. І коли обставини склалися так, що балансувати між партією московською та шведською далі

вже було не можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скорше прикрою неминучістю, ніж приемною нагодою, гіркою потребою, а не актом свобідного вибору. Се могла бути для нього *dura necessitas* [сувора необхідність] з огляду на становище старшини, на традиції української політики, ну і на загальну ситуацію політичну...» [6, с.48].

Напрочуд цікавими, й не лише в осмисленні шведського вибору І.Мазепи, є міркування М.Грушевського стосовно критеріїв поцінювання діяльності володарів гетьманської булави, висловлені ним у статті «Виговський і Мазепа». «Ми не маємо майже нічого, — зауважує вчений, — що б вияснило нам інтимні думки, властиві наміри, провідні ідеї й кінцеві цілі...» [1, с.92] їх політики. «Якби діло їх увінчалось успіхом, — стверджує дослідник, — воно б пояснило їх задушевні пляни і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критими ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів-зрадників, хитрих егоїстів, сіячів «смуты й измены»...» [1, с.92]. Останнє значною мірою через те, що «і Виговський, і Мазепа виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публічних виступах, у своїй кореспонденції й офіціальних актах поводитися головню вічним дипломатичним принципом, що язик людині даний на те, аби укривати свої гадки» [1, с.92]. Ми ж бо, — продовжує вчений, — «...бажаючи безсторонньо оцінити політику й змагання тих людей, мусимо вдовольнятися більше або менше правдоподібними міркуваннями про те, що було... метою їх змагань, на підставі тих офіціальних актів, і ще більше — міркуючи із загального розвою політичних ідей та змагань української суспільності» [1, с.92].

Саме виходячи із зазначених засад автор підсумовує: «...одно зістається фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один, так і другий [...] були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство,... вся українська інтелігенція їх часів. Їх діло... не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою» [1, с.92].

В історичній розвідці ««Мазепинство» й «Богданівство»» вчений заперечує протиставлення Хмельницького «...як представника московської льяольності» Мазепі — класичному представникові «...українського іредентизму...» [7, с.94-95]. М.Грушевський спростовує твердження тих, хто, керуючись настановами Петра І, всіх українських гетьманів, окрім Б.Хмельницького та І.Скоропадського, йменував зрадниками.

Учений вважає, що «Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї. Він стояв в опозиції московській політиці, а перед старшиною рішуче говорив, що з Москвою треба розірвати і шукати собі іншої протекції і помочі...» [7, с.97-98]. Суттєво, що автор констатує суголосність дій Хмельницького та Мазепи: «Мазепа і його кружок, уходячи в союз з Карлом XII, вважали себе зовсім щиро нічим іншим, як тільки продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана — визволення України і народу українського» [7, с.98-99].

Водночас у цій же статті М.Грушевський дуже обережно й скептично висловлюється про «самостійництво» І.Мазепи, який «...в дійсності не був ніяким яскравим репрезентантом українського автономізму. Маємо в нашій історії представників української державної ідеї, української самостійності і окремішності далеко різкіше і сильніше виражених. У Мазепи до сього не було ні трагічного завзяття Дорошенка, ні безмірної витривалості Орлика, і просто таки — він за довгий свій вік не встиг нам себе показати з цього боку!

Що таїв він в таємних скритках своєї душі, се зісталося закритим для нас. На зверх — він плыв за течією московського централізму, на буксирі московської політики...» [7, с.94-94].

У 1915 році М.Грушевський виступив зі статтею «Ветхий прах», яка була відповіддю на закиди в австрійській агітації та фальсифікації російської історії, що пролунали на адресу вченого з-під пера професора Київського університету Ю.Кулаковського в шовіністичній газеті «Киевлянин».

Полемізуючи зі своїм опонентом, М.Грушевський принагідно висловився й стосовно постаті гетьмана І.Мазепи. Вчений наголошує: «...нема нічого безпідставнішого, ніж нав'язуванне в патрони сучасному українству саме Мазепи. Його діяльність, його кар'єра, будована не на політичних чи національних українських ідеалах, не на солідарности з широкими масами, а на угодливости московському централізму, московському двору, перед котрим Мазепа вічно скаржився на українську нельояльність та на вороже до нього відношенне українського народу, ніколи не користався популярністю в українським русі; придбати Мазепі сеї популярности не спромоглося навіть і ...його показне меценатство. Послідовні представники національної української ідеї занадто мало мають спільного з сею історичною особою» [8, с.8-9].

Остання оцінка М.Грушевським діяльності І.Мазепи надто критична, негативна, прочитується з гіркотою й жалем. Але вона вмотивована народницькою історіософією автора.

У передмові до першого тому «Історії України-Руси» (останнє видання) О.Пріцак зауважує: «Світогляд історика — це його візія минулого» [9, с.XLI]. «...Згідно з позитивістичним думанням М.Грушевського...», єдиним героєм історії був «нарід, маса народна» [9, с.LXX]. За зізнанням ученого, він «був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власті вина лежить на стороні власті, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації...» [10, с.XVIII].

Ця авторська теза має ключове значення для розуміння багатьох оціночних суджень ученого. «Грушевський..., — вважає Д.Дорошенко, — мало цінить державні змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх, поскільки ці змагання відбувалися коштом соціально-економічного приборкання народної (сільської) маси й вимагали від неї жертв» [10, с.XVIII].

Безперечно, в зображенні І.Мазепи визначальним було народницьке світовідчуття М.Грушевського, в доробку якого соціальні домагання мас представлені яскравіше, ніж непересічні постаті минувшини. До того ж діяння останніх поціновувалися з точки зору відповідності народним сподіванням. Звідси — загалом непривабливий портрет Івана Мазепи, соціальна політика котрого трактувалася однозначно: простаршинська, промосковська, кріпосницька.

Усе ж, попри певний суб'єктивізм, висновки М.Грушевського стосовно чинників українсько-шведського альянсу 1708-1709 років, сутності дипломатії козацьких керманівчів упродовж другої половини XVII — початку XVIII століття не втрачають своєї наукової актуальності. Можемо навіть констатувати їх суголосність із поглядами провідних українських учених сьогодення.

Наприклад, Т.Чухліб у монографії «Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648-1714 рр.», послуговуючись, звісно,

сучасною термінологією, подає ґрунтовну характеристику причин українсько-шведсько-польського зближення. «Численні військові перемоги шведського короля Карла XII Густава, капітуляція законообраного короля Речі Посполитої Августа II Сильного, невдоволення в середовищі козацького війська зарубіжними походами та будівничими роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського гетьманату в Північній війні — ці та інші причини, що посилювалися накопиченням претензій козацької верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена російського царя Петра I [...], змусили гетьмана Мазепу... до кардинальної зміни...» попередньої орієнтації. «Але негідність від московського царя в цьому випадку українському гетьманові мали забезпечити нові протектори в особах монархів Польського та Шведського королівств» [11, с.359].

Т.Чухліб, аналізуючи зовнішньополітичну модель Українського гетьманату протягом другої половини XVII — початку XVIII століття стверджує, «...що вона полягала у дотриманні політики полівасалітетної підлеглості по відношенню до регіонально наближених династичних та станово-представницьких дворів і ставила за мету набуття більшої незалежності від системи монархічної влади у тогочасній Європі» [11, с.360]. Автор нагадує, що полівасалітетність була наріжним каменем Богдана Великого. Її продовжили спадкоємці гетьманської булави. «Однією з причин досить частої зміни урядами І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Мазепи, П.Орлика своїх протекторів протягом 60-их рр. XVII — початку XVIII століття була неможливість забезпечення ними об'єднання України під зверхністю того чи іншого монарха [...]. І чи не найголовнішим... [чинником] було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави або султаном Османської імперії [...] кращих вольностей для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також «прав та привілеїв» всіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства — тих складових, що утворювали ранньомодерну Українську державу» [11, с.354]

Наріжною в розумінні політичного майбуття Гетьманату є проблема краху державницьких домагань І.Мазепи. Вчений, високо поцінуючи політико-правовий сенс українсько-шведського союзу, аналізує чинники, що знівельовали його потенції.

По-перше, трагедію Мазепиних планів М.Грушевський убачає у феодалній спрямованості його внутрішньої політики. Пригадаймо: українське суспільство початку XVIII століття характеризувалося різким соціально-економічним і правовим розшаруванням. З одного боку, сконсолідований стан козацької старшини — національної аристократії, що стрімко збагачувалася й водночас прагнула до обмеження гетьманської влади. З іншого — погіршення соціально-економічного та юридичного становища основних верств суспільства — козаків (приневолювання до «послушенства» як старшиною, так і монастирями) та селян (суттєве скорочення кількості селян «вільних» військових сіл, офіційне обмеження панщини у власницьких маєтках двома днями на тиждень згідно з гетьманським універсалом 1701 року); з огляду на вищеозначене — масове переселення поспільства на Правобережжя [12, с.232-233, 235].

За таких обставин соціально-станового розмежування не любили Мазепу «...в народі: как протектора старшины, представителя и виновника все возрастающей зависимости крестьянского населения и рядового казачества от помещиков-старшин, все усиливавшегося обложения, отягощения прямыми и косвенными налогами, натуральными повинностями и барщиной» [3, с.232].

Невдоволення української людності викликала «и та предупредительность, с которой Мазепа шел навстречу московскому правительству, не жалея людей и издержек, высылая казацкие полки то в поход, то на разные военные работы...» [3, с.231].

Найгірше, що поспільство, яке «з великою підозрою ставилося... до всіх заходів та дій старшини...», в усьому звинувачувало Мазепу, «...підозріваючи, що це він, як шляхтич і «поляк», як його називали, вирішив завести на Україні польські панські порядки»; натомість не вбачало в цьому «...руки московського правительства і навіть готове було вірити, що все це відбувається проти його волі» [4, с.366].

Відтак, підсумовує М.Грушевський, «в народних масах Мазепа ніколи не був популярний як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського уряду, пильний виконавиць царських велінь, що тяжко упали на Україну» [6, с.46].

По-друге, продовжує свою аргументацію учений, прогресивна українська еліта, «...вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання народних мас, невироблені й невияснені за се півстоліття так, як виробилися й вияснилися постуляти національні й політичні, і через се в своїх автономічних змаганнях натикалися на невірне становище мас, хитро буджених різними демагогічними окликами» [1, с.96]. «Мазепа і старшина, — наголошує дослідник, — не робили нічого, щоб усунути причини народного незадоволення, тому їх відчуження від народу та простого козацтва все посилювалось і дало їм себе дуже сильно відчутти пізніше, коли довелося зустрітися з московським урядом, на буксирі якого вони так довго і спокійно пливли» [3, с.366]. І це внутрішнє розмежування «...між старшинською верствою автономістів і народною масою», на думку М.Грушевського, було ахіллесовою п'ятою старшинського національного сепаратизму [1, с.96].

По-третє, виступ Мазепа через утаємниченість, зумовлену недремним оком Москви, виявився несподіваним та малозрозумілим не лише для широкого загалу, а навіть і для старшини.

М.Грушевський, аналізуючи «Думу» І.Мазепа «Всі покою щиро прагнуть...», дорікає гетьману, що «...коли настав рішучий момент... не наважився сміливо і відкрито закликати Україну до повстання, як оспівано в цій «Пісні». Він [Мазепа] все очікував і мудрував до останньої хвилини. Правда, і ризик був великий, і на небезпеку він наражався серйозно» [4, с.378]. Дослідник упевнений, що саме «...ця крайня обережність... найбільше і нашкодила планам Мазепа. Він все боявся чимось проявити себе... Не наважувався нічим виявити свою неприязнь до Москви. Продовжував посилати війська, куди йому велів цар... Мазепа не тільки не підтримав нічим донців, а ще й допоміг Москві своїми козаками придушити це повстання — якраз у той момент, коли сам готувався повстати проти Москви» [4, с.379].

«Мазепа, — зауважує дослідник, — проводив свою політику в такій таємниці, що навіть козацьке військо, яке він вів із собою до Карла, не знало про його задуми і довідалося про них тільки в дорозі» [4, с.381]. «Гетьман думав, очевидно, — розмірковує М.Грушевський, — ...що український народ так уже розлютований московським режимом, що готовий піти на будь-який заклик до повстання. Але виявилось, що, не підготувавши ґрунту для повстання, Мазепа своїми руками знищив усі шанси піднятися проти Москви» [4, с.380].

По-четверте, час для розриву з царем вибирав не гетьман, а випадок. М.Грушевський заперечує версію, «...ніби Мазепа покликав Карла на Україну:

це було, навпаки, дуже недоречно йому» [4, с.380]. «Якби Карл вирушив у московські межі, — аргументує свою тезу автор, — Мазепа міг би продовжувати залишатися глядачем подальшої боротьби і, судячи з того, яка сторона здобула б верх, міг би спокійно збагнути, кого триматися» [4, с.380].

Звістка про з'яву шведського війська у вересні 1708 року на Стародубщині «...застала Мазепу, — стверджує дослідник, — зовсім непередбаченим. Якраз перед цим, за царським наказом він вислав козацькі полки з України — в землі литовські (білоруські) і за Дніпро, проти поляків, а на Україну, в самий центр її, Петро прислав московське військо, у зв'язку зі скаргами Мазепи на ненадійний настрій українського народу. Тепер, одержавши звістку про просування шведського війська, цар послав напереріз своє військо, яке перехопило Стародуб у шведів, а Мазепі наказав послати туди ще й своїх козаків, на допомогу московському війську. Слідом за тим і сам цар вирушив на Україну і велів Мазепі з'явитися до нього особисто. Настав рішучий момент, треба було зважитися в той чи інший бік» [4, с.380].

Попри вкрай несприятливі обставини для реалізації політичних задумів, гетьман і старшина, боячись утратити нагоду визволитися з-під московської зверхності, «...вирішили своїм переходом на шведську сторону посилити її [ідеї незалежнення] шанси» [4, с.380].

По-п'яте, значну роль в ослабленні позицій мазепинців відіграла підступна й результативна демагогічна кампанія Петра I. «Всі оті способи сугестії, — констатує вчений, — вжиті Петром і його помічниками, ...зробили своє. Суспільність, народ не здобулися на відповідний критицизм супроти всіх заходів для дискредитування і огидження мазепинщини. Мазепа став для народу «проклятим» завдяки церковній анафемі і таким зостався в народній традиції... Прищепилася офіційна характеристика — що Мазепа все зробив не з любові до України, а «для собственной своей тщетной славы и властолюбия учинилъ», як запевняв цар у своїх маніфестах; що се був вузький егоїст, в якому кінець кінцем відізналася натура польського пана і привела його до плану вернути назад Україну під Польщу, з тим щоб самому стати в ній «самовласним князем» [6, с.46].

Петро I, використовуючи глибоку релігійність українства, звинувачував гетьмана в намаганні «...ввести в Україні унію, православ'я викоренити; що він був боговідступник, таємний католик, ворог українського народу, обтяжував його незаконними поборами; від московського уряду обіцялись українцям різноманітні пільги та милості» [4, с.382]. Православних переконували, що, йдучи за Мазепою, вони зрікаються не тільки царя, а й своєї віри і церкви.

По-шосте, петрівський терор деморалізував і старшину, і козацтво, і поспільство, які не підтримали свого керманіча.

«Про союз Мазепи з Карлом, — оповідає М.Грушевський, — Петро дізнався швидше, ніж українське населення; ...наклав... свою важку руку на Україну, не давши їй і ворухнутися. Московське військо негайно оточило Батурын, взяло його, ...захопило запаси і скарби Мазепи, артилерію та припаси і вчинило люту розправу з населенням: люди були перебиті, місто вщент розорено, старшина піддалася страшним катуванням. В інших місцях всі запідозрені в союзі з Мазепою і шведами також піддалися суворим карам...» [4, с.381].

«Важко сказати, — розмірковує далі вчений, — за ким би пішов український народ — за царським грамотами чи за Мазепиними, якби мав можливість вибрати між ними... Але... не було й можливості вибору. Московське військо зайшло у самий центр України, піддаючи жорстоким

карам... за всякий прояв співчуття до шведів і Мазепи. Козацьке військо було з московськими військами, а з Мазепою залишалось усього якихось чотири тисячі козаків! Україна не наважувалась і поворухнутися проти Москви» [4, с.382].

По-сьоме, царизм одразу ж почав зміцнювати базу свого панування в Україні шляхом роздачі вірній старшині дворянських привілеїв. Застрашена різаниною у Батурині, тортурами в Глухові та Лебедині, частина «поміркованої» старшини, «...поспішаючи скинути з себе підозру, засвідчувала свою вірність цареві і намагалась при цій слушній нагоді і для себе щось увірвати у багатих милостей, які лилися на всіх... прибічників Москви у вигляді дарувань маєтків нових і відібраних у мазепинців» [4, с.383]. А для ймовірних прибічників гетьмана «...тяжка рука петровського режиму, ...перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної «измены», не лишала місця для ніяких вагань» [1, с.96].

По-восьме, зимівля 1708-1709 років у Гетьманщині мала вкрай негативні наслідки для каролінгів. Учений звинувачує Мазепу в тому, що «...умовляв Карла зимувати в Україні, і цим ще більше знесилив свого союзника: ця зимівля в Україні внесла повний безлад і деморалізувала шведську армію» [4, с.383].

Навіть знаковий в аспекті розвитку української державної ідеї перехід частини запорожців, очолюваних Костем Гордієнком, на бік Мазепи і Карла XII не став порятунком для союзників. Понад те, «щоб забезпечити собі зв'язки з Запорожжям, Карл вирушив ще глибше на Україну і застряв під Полтавою, яка не здалась йому і перегородила шлях на Запорожжя» [4, с.383].

Нарешті, чи запрограмований був політичний виступ мазепинців на невдачу? М.Грушевський дає ствердну відповідь: «Політику Мазепи стріло повне фіяско... Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був пропаший. Його льояльна політика, яку він тягнув до останньої хвили, понищила всі ті опорні точки, на яких міг опертися український рух проти московської зверхності...» [1, с.96].

Та водночас у вже неодноразово цитованій статті «Виговський і Мазепа», вчений висловлює судження, що почасти заперечують раніше ним висловлене: «Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що властиво комбінація Мазепи могла мати будучність, якби не викопав її могилу сам Мазепа своєю боязкістю, якби не задавила її перемога Петра під Полтавою. Більше мала шансів, ...ніж Гадяцька унія» [1, с.97].

Тобто, на думку М.Грушевського, політична ситуація на початку XVIII століття була значно сприятливішою, ніж у середині XVII століття, щоб Україні під протекцією Швеції «...стати нейтральною державою між Польщею і Московщиною...» [1, с.97].

Аргументи вченого наступні: за півстоліття по смерті Б.Хмельницького «політична і соціальна структура... Гетьманщини значно ствердла; розуміється... коштом приборкання і апатії народних мас, але й сі народні маси могли тільки виграти від того, якби не наступило те, що наступило по катастрофі 1709 року». Це — по-перше. По-друге, «в сфері культурно-національній українське громадянство Гетьманщини значно емансипувалося від польських впливів, а не підпало ще пізнішому зросійщенню» [1, с.97]. По-третє, «протекція Швеції, держави далекої, територіяльно відокремленої, не могла б вносити в українське життя ніяких значних труднощостей, могла бути явищем тільки скороминучим. Польща була дезорганізована і ослаблена, так що не могла б ставити ніяких серйозних плянів на завоювання Східної України...» [1, с.97]. Звідси — висновок М.Грушевського про ймовірність

успіху шведсько-українського альянсу та постання в перспективі суверенного Гетьманату, суттєвого чинника геополітичної стабільності в означеному європейському регіоні.

Загалом же, віддаючи належне тогочасному поколінню «...поборників національної правди, які б не були, вірні чи невірні, їх рахунки...» [6, с.55-56], учений першопричиною поразки вважає наявний в українському суспільстві соціальний антагонізм, відсутність тієї відносної громадянської гармонії, що за доби Б.Хмельницького на хвилях Національної революції уможливила з'яву Української козацької республіки.

Аналіз М.Грушевським чинників, які зумовили поразку І.Мазепи, вважаємо скрупульозним і аргументованим. Звісно, не можемо погодитися з положенням, почасти пом'якшеним ученим, стосовно приреченості шведського вибору І.Мазепи (сучасні українські науковці зазначають, що шведи припустилися суттєвих воєнно-тактичних помилок, які відіграли фатальну роль). Та все ж важко заперечити, що українство в масі своїй не пішло за гетьманом. Чому ж більшість українців обрали статус-кво, тобто — лояльність цареві? Заважила, безперечно, та обставина, що Україна була окупована російським військом. Неабияк застрашили «Батуринська різня», «цвинтарі мазепинців» у Глухові та Лебедині, анафемування Мазепи тощо. Але не тільки ці запобіжні заходи пояснюють, чому гетьман не здобув широкої підтримки. Кожна частина української спільноти мала свої підстави залишатися толерантною цареві.

Переконливим бачиться прочитання Орестом Субтельним чинників ізоляції гетьмана. «Українським масам і духовенству, на яких дуже вплинула Петрова релігійна пропаганда, легше було солідаризуватися з православним, як і вони, царем, аніж із католицькими, мусульманськими чи лютеранськими союзниками. Оскільки старшина була порівняно молодого елітою, недавнє узурпування нею різноманітних соціально-економічних прерогатив викликало більшу ворожість загалу населення, ніж перші ознаки абсолютизму, що його Петро I почав запроваджувати в Україні. Царева майстерність у застосуванні до старшини... політики «батога і пряника» виявилась особливо ефективним засобом позбавити гетьмана прихильників навіть у його власній верстві. Внаслідок цього Мазепа міг розраховувати на підтримку тільки своїх найближчих спільників (генеральної старшини) та запорозьких козаків, які аж ніяк не любили Мазепу, але були єдиним елементом в українському суспільстві, що відчував безпосередню загрозу російського централізму» [13, с.154].

На думку Т.Мацьківа, саме ізоляція повстанців від головних станів українського суспільства пояснює, чому І.Мазепа «...будував свої плани виключно в надії, що шведський король, якого український історик Степан Томашівський не без причини називав «зловіщим ангелом України», виграє війну й допоможе визволити Україну» [14, с.16].

Як бачимо, в осмисленні причин поразки політичного виступу мазепинців погляди М.Грушевського, висловлені ще на початку минулого століття, й сучасних дослідників — суголосні; відмінності — в нюансах висвітлення проблеми.

Загалом же Мазепине повстання трактується як антироялістський виступ знаті (козацької старшини), а не масовий рух українства. Об'єктивно національна еліта виступала оборонцем державності, оскільки в збереженні політико-правового статусу Гетьманату вбачали підґрунтя своєї могутності. Звісно, що за сприятливих геополітичних обставин вона вповні виконала б своє призначення — рушійного чинника розбудови національної держави. Та

історія не знає умовного способу, а, відтак, перспективний, взаємовигідний воєнно-стратегічний альянс України зі Швецією не став порятунком для союзників.

Полтавська катастрофа перекреслила плани Мазепи та Карла XII (наразі зауважимо, що Петро I здобув дипломатичну перемогу ще до 27 червня 1709 року, бо невдачі зазнав амбіційний проект гетьмана з організації антимосковського виступу «меншин» у новопосталій Російській імперії та залучення воєнної потуги Ханату).

М.Грушевський ділиться з читачами роздумами стосовно місця Полтавської битви в історичній долі України, Росії, всієї Центрально-Східної Європи.

Насамперед «союз Мазепи зі шведським королем мав величезні наслідки для українського життя» [4, с.388]. «Представители центрального правительства, — продолжает учений, — постарались возможно раздуть это событие для того, чтобы, воспользовавшись им, произнести смертный приговор всему старому строю Гетьманщины, её автономии и казацкому самоуправлению, якобы дискредитировавшим себя «изменою» Мазепы» [3, с.244].

Грушевський указує на значущість «Полтавського Рубікону» в геополітичному ствердженні Росії як імперії: «...побіда 27.VI. дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в Східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, екстенсивної політики, все нових і нових завоювань і прилучень, на цілі два століття» [1, с.97].

Дослідник виокремлює далеко неоднозначні, навіть негативні наслідки Полтавського тріумфу Петра I для Росії: імперськість «...не тільки принесла політичну смерть цілому ряду політичних організацій, які могли б жити і по нинішній день, але дуже шкідливо вплинула на внутрішню еволюцію самої Російської держави і державної народності великоруської, відтягнувши всі засоби від внутрішнього, суспільного і культурного прогресу і віддавши їх на завдання зверхнього неустанного розширення» [1, с.97].

На увагу заслуговують міркування М.Грушевського щодо ймовірного розвитку українсько-російських взаємовідносин у разі успіху мазепинців. Учений переконаний, «...що якби Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білоруси) розвинулися б свобідні потяги (гравітація) до великоруського світу, як найближчого, тісно пов'язаного культурною спільністю, історичною традицією, спільною спадщиною Києва. Коли б на місце немилосердного нищення і тиснення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по полтавській побіді, на місце того розгрому і терору, який запанував по р. 1708-1709, прийшло б хоч кількадесят літ свобідного розвою Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене, не мало б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів — заборон української книги, української мови, української вимови і акценту, які діялися, почавши від Петрових часів (указ 1720 року) протягом всього дальшого часу» [1, с.98].

У Грушевського немає сумнівів, що вся «...внутрішня еволюція великоруського життя могла б піти іншою дорогою, коли б, крім бюрократично-централістичного московського устрою, поруч нього жив і розвивався свобідний, виборний, конституційний устрій український. Народні маси не тільки українські, а й великоруські може б не пережили тих страхів кріпацтва, яке привелося їм пережити в століття по скасуванню останків українського устрою. І тяжка спадщина російського централізму й

імперіалізму нас може б обминула» [1, с.98].

Подібні сентенції щодо українсько-російського державного співжиття здаються несподіваними й навіть дивними з-під пера такого Вченого. Та їм є пояснення. Мажорна перспектива українсько-російського зближення органічно випливала з федералістичних переконань Грушевського-політика, яких він дотримувався аж до початку 1918 року (саме тоді, в розпал російсько-української війни, вчений виступив зі статтею «Кінець московської орієнтації»).

Кінцева ж оцінка «Полтавської перемоги» — доволі промовиста й звучить як присуд: вона «була тріумфом тільки російського імперіалізму, а не тріумфом російського життя, не тріумфом поступу і культури навіть з становища всього східнослов'янського, чи ще ширше — всього слов'янського світу, його гармонійного розвою, його свобідного і дружнього поступу. З становища... Слов'янства... було б ліпше, якби день 27.VI не приніс із собою того вікопомного тріумфу» [1, с.98].

Примітки

1. Грушевський М. Виговський і Мазепа / М.С.Грушевський // Вивід прав України / М.Грушевський, І.Франко, М.Костомаров та ін. — Львів: МП «Слово», 1991. — 128 с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С.Грушевський. — К.: Наукова думка, 1998. — Т.10. — 408 с.
3. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М.С.Грушевський. — К.: Лыбидь, 1990. — 398 с.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М.С.Грушевський / Укладачі Й.Й.Брояк, В.Ф.Верстюк. — Донецьк: тов. ВКФ «БАО», 2006. — 736 с.
5. Грушевський М. Уманець Ф.М. Гетман Мазепа, историческая монографія / М.С.Грушевський. — СПб., 1897 // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. — Львів: НТШ, 1898. — Т.21. — С. 20-23 [далі — ЗНТШ].
6. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. — К.: Веселка, 1992. — С. 42-56.
7. Грушевський М. «Мазепинство» й «Богданівство» / М.С.Грушевський // Літературно-Науковий Вісник. — Львів-К., 1912. — Т. LVII. — Січень-березень 1912 р. — С. 94-102.
8. Грушевський М. Ветхий прах / М.С.Грушевський // Украинская жизнь. — Москва, 1915. — №10. — С. 8-12.
9. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О.Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 1. — С. XLI-LXXIII.
- 10.Смолій В.А., Сохань П.С. Видатний історик України / В.А.Смолій, П.С.Сохань // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 1. — С. VIII-XXXIX.
- 11.Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т.В.Чухліб. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 518 с.
- 12.Борисенко В. Успіхи і прорахунки соціальної політики уряду гетьмана Івана Мазепи / В.Й.Борисенко // Матеріали міжнародної наукової конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять» (15-17 жовтня 2008 р., Київ-Полтава). — К.: Темпора, 2008. — С. 229-237.

- 13.Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О.Субтельний. — К.: Либідь, 1994. — 240 с.
- 14.Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687-1709 рр. / Т.Мацьків. — Мюнхен: Український вільний університет, 1988. — 286 с.

И.И.Диптан

**Украинско-шведский альянс 1708-1709 годов в видении
Михаила Грушевского**

В дискурсе проанализированы взгляды яркого представителя народнической школы отечественной историографии Михаила Грушевского на ключевую проблему гетманства Ивана Мазепы — военно-политический союз со шведским монархом Карлом XII Густавом.

Ключевые слова: автономия, альянс, государственность, полувассалитетность, централизм.

I.I.Diptan

**Alliance of Ukraine and Sweden in 1708-1709 in Mychailo
Grushevskiy works**

The views of Mychailo Grushevskiy, the prominent representative of popular school of domestic historiography, are analyzed concerning basic problem of Ivan Mazepa's hetman governance — his alliance with Charles the 12-th Gustav, a Swedish monarch.

Keywords: alliance, autonomy, centralism, polyvassal state, protectorate, state system, Centralism.

Надійшла до редакції 8 травня 2009 року

